

Swami Vivekananda Advanced Journal for Research and Studies

Online Copy of Document Available on: <https://www.svajrs.com/>

ISSN: 2584-105X

शिक्षकशिक्षायाः गुणवत्तावर्धनविषये एका आलोचना

बाप्पादित्य षन्निग्रही

शोधछात्रः (शिक्षाशास्त्रविभागः), श्री लालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः 1

bappasktedu@gmail.com

Abstract

राष्ट्रस्य विकासप्रक्रियायां शिक्षायाः गुणवत्ता महत्त्वपूर्णतत्त्वरूपेण कार्यं करोति । राष्ट्रस्य विकासः आचार्याणां स्कन्धेष्ववलम्बते यतः ते भविष्यत्पुस्तकानामाकारं ददति । अतः शिक्षकानां गुणवत्ता प्रत्यक्षतया शिक्षकशिक्षायाः गुणवत्तायाः उपरि निर्भरति । शिक्षकाः यथा पाठयन्ति तत् मानकनिर्माणस्य कस्यापि संशोधनस्य महत्त्वपूर्ण कारकमस्ति । प्रभावी शिक्षकशिक्षा न केवलं शिक्षणस्यापितु शिक्षकस्य गुणवत्तायाः अप्युन्नतिं कर्तुं शक्नोति । प्रस्तुतपत्रस्योद्देश्यं शिक्षकानां गुणवत्तां वर्धयितुं पारिवारिकवातावरणस्य भूमिकां, शिक्षकशिक्षायाः आवश्यकतां च शिक्षकशिक्षायाः केचन प्रमुखाः विषयाः च शिक्षकशिक्षायाः गुणवत्तां संशोधयितुम् उपायाः च केन्द्रीकृत्य भारते शिक्षकस्य गुणवत्तां वर्धयितुं वर्तते । शिक्षकशिक्षायाः विविधाः समस्याः यथा, पाठ्यक्रमस्य दोषः, पारम्परिकपद्धतीनां प्रयोगः, चयनविधिः दोषपूर्णः, छात्र-शिक्षकाणां नकारात्मकदृष्टिकोणः, समुचितमूलभूतसुविधानामभावः, शिक्षकशिक्षायाः पृथक्करणं, शिक्षकशिक्षकाणां व्यावसायिकवृद्धेः अवसरानामभावः उपेक्षा च ।

भूमिका-

उदात्तव्यवसायरूपेणाध्यापनं राष्ट्रनिर्माणप्रक्रियायां महत्त्वपूर्ण योगदानं ददाति । गुणवत्तापूर्णशिक्षकाणामुत्पादनं कस्यापि देशस्य शिक्षानीतिनिर्माणस्य महत्त्वपूर्णः पक्षः भवितुमर्हति । देशस्य सम्पूर्ण-शिक्षाव्यवस्थायां शिक्षणसमुदायस्य प्रमुखा भूमिका भवति यत् शिक्षानीतेः सफलता असफलता वा बहुधा तेषां उपरि निर्भरं भवति शिक्षाव्यवस्थायाः कार्यक्षमता बहुधा तस्याः शिक्षकानां कार्यक्षमतायाः उपरि निर्भरं भवति । गुणवत्तापूर्णशिक्षायाः कृते आधारभूतसंरचना, उपकरणानि, पाठ्यक्रमः, पुस्तकानि, शिक्षणपद्धतयः च निःसंदेहं महत्त्वपूर्णः सन्ति । शिक्षकाः समाजस्य मुख्यस्तम्भेषु अन्यतमाः सन्ति ये जीवनस्य विभिन्नक्षेत्रेषु युवानां शिक्षणस्य दायित्वं धारयन्ति । शिक्षकाः एव सच्चिदानन्दसामाजिक-वास्तुकाराः सन्ति ये समाजस्य भविष्यप्रजन्मं निकषा आवश्यकता-आधारित-शिक्षां प्रदातुं भारतस्य दैवस्य यथार्थतया आकारं दातुं शक्नुवन्ति । कस्यचित् समाजस्य सामाजिक-आर्थिक-राजनैतिक-विकासः सुसमन्विते शिक्षक-शिक्षा-कार्यक्रमे निर्भरं भवति ।

शब्दकुञ्ची- शिक्षकशिक्षा, गुणवत्ता, NEP 2020 ।

लेखनस्य उद्देश्यम्-

1. शिक्षकशिक्षा किम् इति चर्चा कर्तुम् ।
2. शिक्षकशिक्षणे काश्चन प्रमुखाः समस्याः चर्चा कर्तुम् ।
3. शिक्षकशिक्षायाः गुणवत्तां वर्धयितुं उपायाः : चर्चा कर्तुम् ।
4. शिक्षायाः गुणवत्तां वर्धयितुं शिक्षकस्य भूमिका ।
5. NEP 2020 इत्यस्य अनुसारं शिक्षकशिक्षायां गुणवत्तासुधारविषये चर्चा कर्तुम् ।

विधि:-

प्रस्तुतपत्रमनुभवजन्याध्ययनं गुणात्मकं सैद्धान्तिकं च शोधं प्रकृतमस्ति । शोधकर्तृभिः सामग्रीविश्लेषणपद्धतिः प्रयुक्ता । इदं शोधकार्यं मुख्यतया आधिकारिकदस्तावेजसाक्ष्येषु तथा च पुस्तकानि, ई-पुस्तकानि, पत्रिकाः, लेखाः, जालपुटानि, विभिन्नसङ्गठनानां प्रतिवेदनानि, अन्तर्जालः, ब्लॉग्स्, लिखितदस्तावेजाः च इत्यादीनां सूचनानां विविधस्रोतानामाधारेण भवति ।

शिक्षकशिक्षायाः अर्थ :-

शिक्षकशिक्षा शिक्षककौशलस्य दक्षतायाश्च विकासेन सह सम्बद्धा अस्ति येन शिक्षकाः व्यवसायस्य आवश्यकतानां पूर्तये, व्यवसाये आन्धानां पूर्तये च समर्थाः भवन्ति । अस्य अर्थः अस्ति यत् शिक्षणं, कौशलं, क्षमता च प्राप्तुं शक्यते येन शिक्षकः स्वस्य व्यावसायिककर्तव्यं दायित्वं च प्रभावीरूपेण कुशलतया च निर्वहति । शिक्षकशिक्षायां शिक्षणकौशलं, शिक्षाशास्त्रं, व्यावसायिककौशलं च इति त्रयः पक्षाः समाविष्टाः सन्ति । केआईएल-शिक्षणे विविधाः रणनीतयः, दृष्टिकोणाः, तकनीकाः च समाविष्टाः सन्ति ये शिक्षकस्य योजनायां निर्देशे च सहायतां कुर्वन्ति, समुचितं प्रेरणां, प्रभावी छात्रमूल्यांकनं, प्रबन्धनं च प्रदातुं शक्नुवन्ति । शिक्षकशिक्षायाः त्रयः चरणाः सन्ति यथा सेवापूर्वशिक्षकशिक्षा, नवागतशिक्षकशिक्षा, सेवारतशिक्षकशिक्षा च । सेवापूर्वशिक्षकशिक्षा शिक्षकानां शिक्षकत्वेन सेवायां प्रवेशात् पूर्वं शिक्षणम् । शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य अस्मिन् काले अध्यापनव्यवहारः साकं गच्छति, यदा तु ते सिद्धान्तपत्राणां ज्ञानं प्राप्नुवन्ति । प्रशिक्षणस्य नवागतशिक्षकशिक्षा नवनियुक्तानां शिक्षकाणां कृते यस्मिन् संस्थायाः कृते नियुक्ताः सन्ति तस्य अभ्यासैः क्रियाकलापैः च परिचिताः भवन्ति । सेवारतशिक्षकशिक्षा अध्यापनव्यवसाये प्रवेशानन्तरं शिक्षकः यत् शिक्षां प्राप्नोति तत् । प्रतिदिनं अध्ययनं कुर्वन् तस्य कार्यं सुष्ठु अचलत् । तस्य उत्तमं शिक्षकं कर्तुमधिकं ज्ञानम्, अधिकशिक्षायाः आवश्यकता वर्तते ।

शिक्षकशिक्षणे केचन प्रमुखाः समस्याः सन्ति-

- शिक्षकशिक्षापाठ्यक्रमः दोषपूर्णः अस्ति । छात्राः विद्यालयस्य सामुदायिकस्य च वास्तविकतायाः सम्पर्कं न प्राप्नुवन्ति । इण्टर्निष्प, शिक्षणाभ्यासः, व्यावहारिकक्रियाकलापाः, पूरकशैक्षिकक्रियाकलापाः च यथायोग्यं ध्यानं न दीयते । छात्र-शिक्षकाः प्रशिक्षणकाले तेषां प्राप्तं ज्ञानं वास्तविकपरिस्थितौ न उपयुज्यते । एवं प्रशिक्षणस्य उपयोगिता प्रश्नास्पदं भवति ।
- शिक्षकशिक्षिकाः निर्देशस्य, व्याख्यानस्य, टिप्पणीप्रदानस्य च पारम्परिकपद्धतीनां उपयोगं कुर्वन्ति । तेषां निर्देशात्मकप्रौद्योगिक्याः विषये योजनाबद्धं व्यवस्थितं च जागरूकता, नियन्त्रणं च नास्ति ।

- चयनप्रक्रियायां दोषाः शिक्षकानां गुणवत्तायां क्षतिं प्रति नयन्ति ।
- **नकारात्मकः छात्रशिक्षकानां मनोभावः** अधुना शिक्षकाः केवलमुपाधिं प्रति धावन्ति न च शिक्षां प्रति । वर्तमाने शिक्षकप्रशिक्षणः प्रमाणीकरणार्थं शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थासु उद्देश्यहीनतया प्रवेशं कुर्वन्ति।
- **समुचितसुविधानाम् अभावः** प्रयोगात्मकविद्यालयाः, प्रयोगशालां, पुस्तकालयम्, अन्यसुविधां च विना भवनस्भावसत्त्वेऽपि अर्थस्य विनिमयेन बहवः शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थाः चालिताः सन्ति । अध्यापकशिक्षासंस्थानां विविधाः प्रयोगशालाः यथा विज्ञानप्रयोगशाला-मनोविज्ञानप्रयोगशाला-मार्गदर्शनपरामर्शप्रयोगशाला-शैक्षिकप्रौद्योगिकीप्रयोगशाला-संगणकप्रयोगशाला इत्यादीनि नास्ति एव अथवा तेषु अधिकांशस्य स्थितिः दुर्गता अस्ति ।
- **शिक्षकशिक्षायाः पृथक्करणम्** : कोठारीआयोगस्य अनुसारं शिक्षकशिक्षायाः पृथक्करणस्य त्रयः रूपाः सन्ति : - विश्वविद्यालयस्य साहित्यिकजीवनात् पृथक्त्वं, महाविद्यालयात् पृथक्त्वं, एकजनात् अपरजनस्य पृथक्करणम् ।
- प्रशिक्षणकाले शिक्षकः यत् ज्ञानं कौशलं च प्राप्नोति तत् जीवनपर्यन्तं उत्तमतया प्राप्तुं न शक्नोति । सेवाकाले प्रशिक्षणं प्रति कोऽपि ध्यानं न दीयते। ते उपेक्षितं कुर्वन्ति ।
- **अपर्याप्तम् अनुभवजन्यमन्वेषणम्** : अध्यापकशिक्षाकार्यक्रमानाम् अध्ययनं किमपि व्यवस्थितं शोधं स्वीकृत्य सम्यक् न कृतम् ।
- अधिकांशराज्येषु छात्रशिक्षकाणां कृते एकत्रितशुल्कद्वारा अद्यापि शिक्षकशिक्षा चलति । परन्तु राज्यानुदानस्य भागः अत्यल्पः अस्ति । अधिकांशसंस्थाः प्रवेशसमये छात्रशिक्षकात् अधिकं धनं गृह्णन्ति । स्ववित्तपोषणसंस्थाः यथा इच्छन्ति तथा शुल्कं गृह्णन्ति । सरकारीसंस्थासु दयनीयं उदासीनता निजीक्षेत्रे व्यावसायिकीकरणं क्रमशः वर्धति ।
- **गुणवत्तासंकटः** : शिक्षकशिक्षायां गुणवत्तासंकल्पनासु, गुणवत्तामानकेषु, गुणवत्ताभेदेन च समस्यायाः विस्तृतमन्तरं वर्तते, तत् च दिने दिने विस्तृतं भवति ।
- शिक्षकशिक्षकाणां शिक्षकप्रशिक्षणां च असङ्गतिः प्रतिभायाः हानिं जनयति ।
- **स्थापनां वर्धयति** : अधिकांशशिक्षकशिक्षाकार्यक्रमेषु अतिरिक्तवृद्धिनामलेखनस्य स्थापना । परन्तु तत्सहकालं शिक्षकशिक्षासंस्थानां विषमवितरणं भवति ।
- **असङ्गतशिक्षाविधयः** : दूरविधिः, ई-विधिः, सम्मुखीविधा च इत्यादिषु विभिन्नशिक्षाविधिषु अल्पसमता भवति ।
- **छात्राणां युवानां च मूल्यस्य हानिः** अद्यत्वे चिन्ताजनकः विषयः अस्ति। समाजे शिक्षकानां सम्मानस्य हानिः भवति ।

शिक्षकशिक्षायाः गुणवत्तां वर्धयितुम् उपायाः-

- **पाठ्यक्रमस्य पुनर्गठनम्** : सिद्धान्तस्य व्यावहारिककार्यस्य च अनुपातस्य अध्ययनं करणीयम् तथा च विद्यालये आवश्यकस्य विभिन्नप्रकारस्य व्यावहारिककार्यस्य अभिलेखनार्थं विशेषकार्यक्रमस्य विकासः करणीयः । अभ्यासशिक्षणस्य पर्यवेक्षकसंस्थायाः उद्देश्यं छात्रशिक्षकाणां शिक्षणक्रियाकलापानाम् उन्नयनं भवेत् । तत्र सिद्धान्ते, व्यावहारिकशिक्षणे, सूक्ष्मशिक्षणे, परियोजनाकार्ये, सामुदायिककार्ये च बलं दातव्यम् ।
- **उद्भावनम्** : एकं शिक्षकशिक्षाविभागेन निम्नलिखितदिशासु विशेषनवाचारकार्यक्रमाः संचालितव्याः – संगोष्ठी, कार्यशाला व्याख्यानैः च सह चर्चा, दलशिक्षणं, प्यानलचर्चा तथा च विभिन्नक्षेत्रेषु शिक्षणं वर्धयितुं ध्यानं दातव्यम् ।
- **छात्र-शिक्षकेषु सकारात्मकदृष्टिकोणस्य विकासः** : प्रशिक्षणं उपयोगी, रोचकं, सजीवं च करणीयम् येन तेषां नकारात्मकदृष्टिकोणं परिवर्तयितुं शक्यते । शिक्षामहाविद्यालयाः दैनिकसभाकार्यक्रमाः, सामुदायिकजीवनं, सामाजिककार्यं, पुस्तकालयसङ्गठनम्, सहपाठ्यगामीक्रियाकलापानाम् इत्यादीनां विविधानां क्रियाकलापानाम् संचालनाय सुविधाभिः सुसज्जिताः भवेयुः ये पारस्परिकोपलब्धेः सहानुभूतेः च लोकतान्त्रिकभावनाम् प्रवर्धयन्ति ।
- **अध्यापकशिक्षायाः पृथक्करणं दूरीकरणम्** : कोठारी-आयोगेन विश्वविद्यालयेभ्यः, विद्यालयेभ्यः, परस्परं च पृथक्करणं दूरीकर्तुं महत्त्वपूर्णाः अनुशंसाः कृताः ।
- **शिक्षकशिक्षायाः अनावश्यकविस्तारः अवश्यं स्थगितव्यः** : निम्नगुणवत्तायुक्ताः संस्थायाः पिधानं भवेयुः । प्रशिक्षणसंस्थासु शिक्षकत्वेन नियुक्त्यर्थम् अभ्यर्थीनां न्यूनतमशैक्षिकयोग्यता भवितुमर्हति । केन्द्र-राज्यसर्वकारेण शिक्षां प्रति अर्थसंकल्पं वर्धयित्वा शिक्षकशिक्षासंस्थानां कृते आवश्यकं अनुदानं प्रदातव्यम्। ये संस्थाः शिक्षकेभ्यः अतिरिक्तशुल्कं गृह्णन्ति ते तत्क्षणमेव पिधानं भवेयुः । शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थासु योग्याः, सत्पुरुषाः, समर्पिताः च शिक्षकाः नियोजिताः भवेयुः, ये विपरीतव्यवहारं कुर्वन्ति तेषां दण्डं भवेत् ।

- सेवारतशिक्षकशिक्षणे बलं दातव्यम् ।
- शिक्षकछात्रमिथस्क्रियासमूहचर्चा, प्रदर्शनी, संगोष्ठी, शैक्षिकभ्रमणं, वादविवादः, निबन्धप्रतियोगिता, भूमिकानिर्वाहक्रियाकलापाः शिक्षकप्रशिक्षणसंस्थाभिः संस्थायाः अन्तः वा बहिः वा संसाधनव्यक्तिं आमन्त्रयित्वा आयोजिताः कर्तुं शक्यन्ते ।
- कार्यक्रमस्य सामर्थ्यानां, दुर्बलतानां, परिणामानां चावगमणाय सेवापूर्व-सेवारत-कार्यक्रमयोः शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य उभयतः मूल्याङ्कनम् अवलोकनं च शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमस्य अभिन्नभागः भवितुमर्हति । शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमानां गुणवत्तां वर्धयितुं संशोधनप्रयोगाः च प्रवर्तनीयाः ।
- भारतीयदृष्टिकोणं मनसि कृत्वा प्राथमिकशिक्षायाः शिक्षकशिक्षणस्य च क्षेत्रे उत्तमं शोधकार्यं करणीयम् ।
- राष्ट्रिय-राज्य-स्तरीय-संस्थासु अधिक-प्रशिक्षण-सामग्री उपलब्धते । स्वशिक्षणाय तेषां विकासाय च शिक्षकाणां शिक्षकशिक्षकाणां च मध्ये वितरितव्यम् ।
- राज्यसर्वकारेण शिक्षकशिक्षाविभागाय वित्तपोषणस्य पर्याप्तं प्रावधानं करणीयम् । परीक्षामूलक-विद्यालयस्य संचालनाय विभिन्नेषु विद्यालयेषु अभ्यासशिक्षणसत्रस्य संचालनाय च विशेषसहायतां दातुं शक्यते। शिक्षकशिक्षासंस्थासु आधारभूतसुविधानां कृते सर्वकारेण धनं प्रदातव्यम् ।
- **बी.एड इत्यस्य समुचितचयनप्रक्रिया :** चयनप्रक्रियायाः उन्नतिः न केवलं प्रशिक्षणस्य गुणवत्तायां सार्जनं करिष्यति अपितु व्यक्तिगतसामाजिक-अपव्ययस्य अपि परिहारं करिष्यति। केचन परामर्शाः उल्लिखिताः सन्ति- (क) अभ्यर्थीनां साक्षात्कारः करणीयः (ख) सामान्यज्ञानपरीक्षा करणीया (ग) विद्यालयविषयपरीक्षा करणीया (घ) भाषापरीक्षा करणीया (ङ) बुद्धिपरीक्षा करणीया तथा (च) योग्यता तथा रुचिः मनोवृत्तिसूची च प्रशासनीया (छ) सुनिर्देशिता मार्गदर्शनसेवा प्रदातव्या ।
- शिक्षकशिक्षायां नैतिकमूल्यानां प्रवर्धनं करणीयम् ।
- विद्यालयशिक्षायाः कृते सूचनाप्रौद्योगिकीनां (ICT) गहनः उपयोगः करणीयः । सेवापूर्व सेवाप्रशिक्षणे च व्यावसायिकविकासशिक्षकाणां समर्थनार्थं कल्पनाशीलरूपेण सूचनाप्रौद्योगिकी अङ्कयितुं शक्यते ।

शिक्षायाः गुणवत्तां वर्धयितुं शिक्षकस्य भूमिका :

गुणवत्तां द्रष्टुं एकः उपायः छात्रस्य कार्यप्रदर्शनस्य अथवा उत्पादनस्य विभिन्ननिवेशानां मापानां च सम्बन्धः अस्ति । परिणामाः प्रायः उपलब्धिपरीक्षासु, मूल्याङ्कनेषु वा परीक्षासु छात्रपरिणामाः भवन्ति । इनपुट् मध्ये व्यापककारकाः, आधारभूतसंरचना संसाधनं च, शिक्षणवातावरणस्य गुणवत्ता, पाठ्यपुस्तकानि, शिक्षकस्य सज्जता, शिक्षकचेतनं, पर्यवेक्षणं, मनोवृत्तिः प्रोत्साहनं च, शैक्षिकसंस्थायाः जलवायुः, पाठ्यक्रमः, छात्राणां शारीरिककल्याणं, पारिवारिकसामाजिक-अर्थशास्त्रं च सन्ति सन्दर्भगुणवत्तां द्रष्टुं अन्यः उपायः अस्ति यत् प्रणालीदक्षतायाः मापनं । गुणवत्तां दृष्ट्वा, शिक्षणस्य सामग्री, सन्दर्भ, प्रासंगिकतां च केन्द्रीकृत्य अपि योग्यतायाः मापनं भवति । शिक्षकसशक्तिकरणस्य उपरि बलम् अनेकमूलात् वर्धितम् अस्ति । चिन्तनात्मकाभ्यासस्य अवधारणा कल्पयति यत् शिक्षकाः व्यावसायिकरूपेण विद्यालयस्य कक्षायाः च परिस्थितिषु चिन्तनं कर्तुं समर्थाः सन्ति । अतः शिक्षकाः बहूनां निर्देशात्मकानां कक्षाप्रबन्धननिर्णयानां च कृते समर्थाः भवन्ति । उत्तमस्य गुरोः गुणाः निम्नलिखितरूपेण बहवः समाविष्टाः भविष्यन्ति-

- आत्मविश्वासेन पाठयितुं विषयस्य पर्याप्तं ज्ञानम् ।
- समुचितविविधशिक्षणविधिषु ज्ञानं कौशलं च ।
- निर्देशनस्य सावलीलता ।
- युवाशिक्षार्थिनां मध्ये संवेदनशीलतायाः रुचिनां च ज्ञानम् ।
- शिक्षण-अभ्यासस्य विषये चिन्तनस्य क्षमता तथा बालकानां प्रतिक्रियाः ।
- चिन्तनस्य फलस्वरूपं शिक्षणपद्धतिं परिवर्तयितुं क्षमता ।
- प्रभावी शिक्षणवातावरणं निर्मातुं, निर्वाहयितुं च क्षमता ।
- पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यस्य च अवगमनम् । विशेषतः यदा संस्कारकार्यक्रमाः नूतनाः शिक्षण-अध्ययनप्रतिमानाः च प्रवर्तन्ते ।
- सामान्यव्यावसायिकता, उत्तमं मनोबलं, शिक्षणार्थं समर्पणं च ।
- छात्राणां शिक्षणार्थं प्रेरणासंप्रेषणस्य क्षमता ।

- छात्रेषु व्यक्तिरूपेण रुचिः, पालनं च उत्तरदायित्वस्य भावः च सहानुभूतिः च यत् तेषां शिक्षणाय, उत्तमाः जनाः भवितुम् च सहायतां कर्तुम् ।
- उत्तमं चरित्रं, नैतिकता, व्यक्तिगत-अनुशासनं च ।
- शैक्षिकनिर्देशस्य समुदायस्य च अन्तः अन्यैः सह कार्यं कर्तुं, उत्तमसम्बन्धं निर्मातुं च क्षमता ।

यद्यपि उपरि सूचीकृताः गुणाः प्रत्येकस्य व्यक्तिगतशिक्षकस्य कृते आवश्यकाः सन्ति तथापि अध्यापनं व्यक्तिगतक्रियाकलापरूपेण सर्वाधिकं प्रभावीरूपेण अभ्यासः न भवति । शिक्षकः सर्वदा सामाजिकजालस्य भागरूपेण कार्यं करोति, स्वछात्रैः सह वा विद्यालयसमुदायस्य अन्तः वा ।

NEP 2020 इत्यनुसारं शिक्षकशिक्षायाः मानकेषु वृद्धिः

- शिक्षकशिक्षायाः गुणवत्तायाः उन्नयनार्थं सर्वकारेण महत्वाकांक्षी लक्ष्यं निर्धारितम् अस्ति । ते सर्वे शिक्षकाः सुप्रशिक्षिताः, स्वविषये ज्ञाताः च भवेयुः इति सुनिश्चितं कर्तुम् इच्छन्ति । अस्य अर्थः अस्ति यत् शिक्षकाः तेषां पाठितसामग्रीविषये गहनबोधः भवितुमर्हति, तथैव छात्राः कथं सर्वोत्तमरूपेण शिक्षन्ति इति ।
- पाठ्यक्रमस्य संशोधनम् अद्यतनीकरणं च आवश्यकम् । विशेषतः १९९० तमे दशकात् अद्यतनं पाठ्यक्रमस्य संशोधनं न कृतम् । शिक्षकाः येषु विषयेषु पाठयन्ति तेषु सुप्रशिक्षिताः भवेयुः ।
- तेषां आवश्यकता अस्ति यत् छात्राः कथं सर्वोत्तमरूपेण शिक्षन्ति तथा च शिक्षणं सुनिश्चित्य काः रणनीतयः उपयोक्तुं शक्यन्ते इति अवगन्तुं शक्नुवन्ति ।
- सर्वकारः "शिक्षकप्रशिक्षण"प्रतिरूपात् दूरं गन्तुम् इच्छति यत् शिक्षकस्य "शिक्षा" इत्यत्र केन्द्रितम् अस्ति। एतदर्थं शिक्षकाणां प्रशिक्षणस्य प्रकारे अनेके परिवर्तनानि आवश्यकानि भविष्यन्ति, यत्र पाठ्यक्रमः, तस्य परिकल्पना कथं भवति इति च ।
- पाठ्यक्रमस्य वितरणार्थं नवीनानाम् अभिनवानां च उद्भावनानां कौशलानाम् उपयोगः कर्तुं शक्यते । शिक्षकशिक्षाकार्यक्रमेषु परिवर्तनं भवेत् येन शिक्षकाः नवीनप्रौद्योगिकीभिः आरोपितानां भिन्नानां भूमिकानां कार्याणां च कृते सुसज्जिताः भवेयुः ।
- शिक्षकान् तनावप्रबन्धनतन्त्रेषु प्रशिक्षितव्यं येन ते छात्राणां तनावस्य प्रबन्धने सहायतां कर्तुं शक्नुवन्ति तथा च सामाजिकपृथक्त्वस्य, मातापितृणां अधिकवलप्रयोगस्य इत्यादीनां एतेषु समयेषु स्वं निर्वाहयितुं शक्नुवन्ति ।
- शिक्षकाः समीक्षात्मकरूपेण सिद्धान्तनिर्णयान् कर्तुं समर्थाः भवेयुः, अन्यैः सह सामञ्जस्यपूर्णसम्बन्धं च निर्वाहयितुं समर्थाः भवेयुः ।
- शिक्षणे प्रयुक्ताः तकनीकाः स्वशिक्षणस्य अभ्यासः पोषयितुं शक्नुवन्ति तथा च शिक्षकेषु निर्भरतां न्यूनीकर्तव्याः । एतेन तेषां आत्मचिन्तनं नवीनतां च कर्तुं साहाय्यं भविष्यति ।
- निजीशिक्षकशिक्षासंस्थानां शिक्षकशिक्षासंस्थानां च ये आधारभूतसंरचनानां शिक्षणसाधनानाञ्च दृष्ट्या दुर्बलाः सन्ति, तेषां परिवर्तनार्थं निश्चितसमयस्यावश्यकता वर्तते ।

उपसंहारः

शिक्षकः न केवलं संचारकः अपितु आयोजकः, प्रेरकः, मार्गनिर्देशकः, समन्वयकः च भवितुम् अर्हति । शिक्षकशिक्षाव्यवस्थायां गुणात्मकपरिवर्तनम् आनेतुं कार्यं स्वयं विशालं सुकठिनं च कार्यम् अस्ति । शिक्षकशिक्षायां गुणवत्ताविषयेषु आधारभूतसंरचनानां तथा समर्थनसेवानां गुणवत्ता, अवसरसमयः, शिक्षकलक्षणं शिक्षकप्रेरणा च, सेवापूर्व सेवायां च अन्तर्भवति ।

अध्यापकशिक्षा, पाठ्यक्रमः तथा शिक्षण-अध्ययन-सामग्री, कक्षा-प्रक्रियाः, छात्र-मूल्यांकनम्, निरीक्षणं तथा पर्यवेक्षणम् इत्यादयः । शिक्षकशिक्षापाठ्यक्रमस्य पुनर्गठनं अधुना समयस्य प्रमुखा आवश्यकता अस्ति । क्रान्तिकारी-परिवर्तनस्य आह्वानं करोति । शिक्षकशिक्षानीतिषु मुक्तमञ्चः, सार्वजनिकविमर्शः च भवेत्, न तु कतिपयेभ्यः चयनितसमित्याः आयोगानां च कृते त्यक्तः ।

वयं सर्वे स्वजीवनं सार्थकं कर्तुं शक्नुमः यदि वयं सुशिक्षायाः माध्यमेन चरित्रस्य उदात्तगुणान् प्राप्नुमः । तथा च वयं मुख्यतया अस्माकं पारिवारिकवातावरणात् एतां प्रामाणिकशिक्षां प्राप्नुमः । बालस्य चरित्रस्य उदात्तविकासः तस्य परिवारसंशोधनात् अथवा परिवारसंशोधनद्वारा आरभ्यते, पश्चात् एते बालकाः क्रमशः परिवारतः, विद्यालयात्, समाजात् च सम्यक् शिक्षां प्राप्य विविधपरिस्थितिभिः वातावरणैः च स्वस्य सुन्दरं विकासं कर्तुं प्रयतन्ते । तथैव वर्तमानस्थितौ शिक्षकशिक्षाक्षेत्रे अध्यापकानाम् व्यक्तिपरकज्ञानस्य प्राप्तेः सह मानवहृदयस्य विकासे पारिवारिकवातावरणस्य पर्यावरणस्य च योगदानं अनिवार्यनीयम् अस्ति ।

सन्दर्भः

1. MAHANTA, BASANTI, (2023) Recommendations and Challenges of Teacher Education in NEP- 2020, JETIR, Volume 10, Issue 5, (ISSN-2349-5162).
2. Attri, A.K. (2013). Teacher Education Programme, some challenges and concern, Teacher Education in India, Contemporary problems and prospects, pp.73-84, ISBN:978-81-7541-683-3
3. Barwal, S. (2013). Crucial Issues and Emerging Concerns in Teacher Education, Teacher Education in India, Contemporary problems and prospects, pp.104-117, ISBN:978-81-7541-683-3
4. Goel, D.R. and Goel, C. (2012), Teacher Education Scenario in India: Current problems and concerns, MIER Journals of Educational Studies, Trends and Practices, November,2012, Vol.2, No.2, pp.231-242
5. Imam, Ashraf. (2011). Quality and excellence in teacher education: issues and challenges in India, Zenith International Journal of Multidisciplinary Research, Vol.1, Issue.7 <http://www.zenithresearch.org.in>pdf>nov>
6. NCTE (2009) National curriculum Framework for Teacher Education, 2009, NCERT, New Delhi, pp.11-21.
7. NCERT (2005) National curriculum Framework, NCERT, New Delhi, pp.107-114
8. Singh, J.R (2012). Measures for improving quality of Teacher Education, Education India Journal: A Quarterly Referred Journal of Dialogues on Education, ISSN 2278- 2435, Vol.1, Issue-3, August 2012. <http://www.educationindiajournal.org>journal>
9. Rout, Jishnupriya.(2017). QUALITY IMPROVEMENT IN TEACHER EDUCATION. E-ISSN No : 2454-9916 | Volume : 3, Issue : 7
10. Bhatt, T. (2022), New Education Policy 2020 Challenges and Opportunities for Teacher Education, Neuro Quantology, 20(20), 3414-3419 doi:10.14704/nq.2022.20.13. NQ88421.
11. Jadhav, N. (2022), Issues and Challenges of National Education Policy (NEP) 2020 implementation in Teacher Education, International Journal of Enhanced Research in Educational Development (IJERED), 10(3), 188-191. Retrieved from- <https://www.researchgate.net/publication/362538441>.
12. Smitha, S. (2020) National Education Policy (NEP) 2020 -Opportunities and Challenges in Teacher Education, International Journal of Management (IJM). 11(11), 1881-1886. doi: 10.34218/ijm.11.11.2020.178.
